

БЕРЕТЕЙСЬКА УНІЯ В ОЦІНКАХ І.ОГІЄНКА (МИТРОПОЛИТА ІЛАРІОНА)**

Берестейська унія 1596 р. – тема, яка впродовж кількох століть викликає широкі дискусії як в українському середовищі, так і в середовищі тих представників інших культур, які цікавляться історією і сучасним життям України. Ця знакова для української історії подія оцінюється з різних позицій: з позиції науковця, який намагається бути об'єктивним і піднятися над “злобою дня”, політика, який не може уникнути диктату кон'юнктури, церковного діяча, який відстоює чистоту віри прихильників певної конфесії, “пересічного “споживача хліба”, якому, в кінцевому рахунку, доводиться пожинати її плоди. Тож не дивно, що і спектр оцінок також є надзвичайно широким – від беззастережного прийняття до категоричного заперечення всього того, що пов'язане з церковною унією.

Безумовно, І.Огієнко, якому довелося жити в часи великих політичних і соціальних катаклізмів і виступати в іпостасі і вченого, і церковного діяча, і політика, і громадянина, не міг обминути своєю увагою цієї “больової точки” вітчизняної історії. Варто згадати, що тема Берестейської унії є однією з наскрізних в його наукових і богословських працях, публіцистичних творах і пастирських посланнях. Разом з тим, кожний, хто звертається до спадщини митрополита, не може не відзначити суперечливості, а подекуди й протилежності його оцінок унії. Спробуємо реконструювати деякі принципові моменти його ставлення до складної і багатогранної проблеми - ролі церковної унії 1596 р. в соціально-політичному, культурному, духовному житті України.

Перш за все, дослідник детально аналізує історичні передумови Берестейської унії. Митрополит Іларіон наголошував на домінуючій ролі зовнішніх факторів у прийнятті унії – активній підтримці короля, польської шляхти та духовенства, а також Папи Римського. В той же час він особливо критикував українських владик, що прийняли унію, підкреслюючи, що їхнє рішення піти на унію з Римом було продиктоване корисливими бажаннями, а не вболіванням за долю Української Православної Церкви. Тут слід відзначити

* Панько О. – аспірантка кафедри історії та теорії культури філософського факультету Львівського Національного університету імені Івана Франка.

** © Панько О., 2003

тенденційність оцінки Огієнка, оскільки, як зауважують сучасні дослідники, умови Берестейської унії були опрацьовані руськими єпископами сумлінно, з почуттям відповідальності за майбутнє Церкви. Більше того, укладену в Бересті унію єпископи розглядали як перехідний варіант на шляху до досягнення повного всхристиянського єднання [Кочан Н. “Проти надії вірую в надії”: Берестейська церковна унія і деякі проблеми сучасного розвитку Греко-Католицької (уніатської) церкви в Україні // Людина і світ.- 1996. - №3.- С. 22].

Для І.Огієнка “союз церков” – це подія, яка не може розглядатись лише в контексті міжцерковних відносин. “Не можна досліджувати унію як окреме самостійне явище, відірване від живого тіла України, бо так ми ніколи не дійдемо до дійсної правди”, - писав він [Ларіон, митрополит. Українська Церква за час Руїни (1657-1687).- Вінніпег, 1956. - С. 8]. Він дивиться на причини укладення Берестейської унії через призму не лише церковної, а й політичної історії і пов’язує її з тією експансіоністською політикою, яку проводила феодална Польща щодо українських земель. Більше того, він вважає, що унія є “релігійною нісенітницею” і запроваджувалась для вирішення не конфесійних, а політичних завдань. За його переконанням, унія повинна була служити меті національно-релігійної асиміляції українського народу, перешкодою для здійснення якої стало православ’я. Якщо загарбникам вдалося б подолати православ’я, то це означало б, що “буде розбита й Україна, бо вона винародовиться, стане католицькою, а тоді вже легко буде перевести всіх на поляків”, - стверджував дослідник.[Ларіон, митрополит. Книга нашого буття на чужині.- Вінніпег, 1956.- С. 91]. Отже, владика робить висновок, що для польської держави, яка прагнула закріпити свої позиції на загарбаних українських землях, церковна унія – лише компроміс на шляху досягнення стратегічної мети: ополячення і окатоличення місцевого населення.

З іншого боку, І.Огієнко вбачає в унії засіб не лише політики національної, культурної й релігійної асиміляції українців, а й вияв того давнього принципу експансіоністів, який виражений гаслом “поділяй і володарюй”. В цьому він є однодумцем В.Антоновича, про працю котрого “Що принесла Україні унія. Стан Української Православної Церкви від половини XVII до кінця XVIII ст.” говорив, що “це найкраща й найцінніша праця з всього того, що про Унію досі написано. Вона переконливо показує, якою саме була Унія у своєму реальному повсякденному житті, коли за допомогою уніатів винищувалися православні українці тільки за те, що вони були

православні, і коли з одного українського народу робилося два, щоб перешкодити соборній ідеї в них”[Передмова митрополита Іларіона // Антонович В. Що принесла Україні унія. Стан Української Православної Церкви від половини XVII до кінця XVIII ст.- Вінніпег, 1991.- С. 7].

І.Огієнко не погоджується з твердженням деяких прихильників унії про те, що цей акт був зумовлений глибокою внутрішньою кризою православ'я та деморалізацією православного духовенства. Він вважає, що ця криза не є наслідком внутрішньої вади східного християнства, а спричинена зовнішніми обставинами, перш за все, тиском з боку польської шляхти, католицького духовенства, які свідомо і наполегливо намагалися деморалізувати захисників православ'я, позбавляючи їх соціальних прав, освіти.

Разом з тим, І.Огієнко свідомий того, що криза, про яку твердили захисники унії, дійсно захопила Православну Церкву. Говорячи про політичні передумови Берестейської унії, він не обминає своєю увагою і тих проблем внутрішньоцерковного характеру, які призвели до кризового стану православ'я і також спричинилися до укладання “союзу” знекровленого православ'я з католицизмом, що спирався на політичну і військову силу польської держави.

І.Огієнко визнавав, що стан Православної Церкви в другій половині XVI ст. був надзвичайно складним. Він справедливо підкреслював деморалізацію та розклад тогочасного церковного життя. Митрополит вказував, що головною причиною цього був світський патронат над Церквою, коли важливі церковні посади займали люди без духовного покликання, котрі в церкві шукали лише матеріальної вигоди.

Разом з тим, владики погоджувався з поглядом, прийнятим в греко-католицьких дослідників, що велику роль у рішенні православних ієрархів прийняти унію мала діяльність православних братств, котрі завдяки праву ставропігії - підпорядкування безпосередньо Патріарху, а не єпископу - часто втручалися у церковне управління, перешкоджаючи праці єпископів. Іларіон вказував: “Найбільшою негативною рисою наших давніх церковних братств було їх надмірне стремління до повної волі, до теї волі, що межує з сваволею. Ось ця “воля” братств і налякала нашу ієрархію і змусила її в унії шукати захисту від постійного вмішування в єпископські обов'язки різних “шевців-кравців” [Огієнко І. Історія українського друкарства.- К., 1994.- С. 122]. Також, вказував митрополит Іларіон, в Україні було багато ставропігійальних монастирів, “що цим оминали

свою єпархіальну владу й фактично не мали ніякої влади”.

І.Огієнко багато уваги приділяє й аналізу того, яким шляхом запроваджувалася церковна унія. Слідуючи в руслі православної історіографії, дослідник зазначає, що народ силою змушували приймати унію, проте він “завжди вважав її польським насиллям”, підтримали ж її лише «перевертні і відступники від Православної Віри». Поступове поширення унії на українських землях, здійснюване насильницькими методами, було, на його думку, лише поверховим, а тому з входженням внаслідок трьох поділів Речі Посполитої Правобережної України до складу Російської імперії народ масово добровільно повертався до православ'я [Ларіон, митрополит. Фортеця Православ'я на Волині Свята Почаївська Лавра. Церковно-історична монографія.- С. 184].

З силовими методами запровадження унії митрополит пов'язує і національно-визвольну війну під проводом Б.Хмельницького, метою котрої було звільнення православ'я від утисків уніатів. Головною причиною війни 1648-1654рр. вчений вважав релігійну, а не соціальні та національні, як стверджував М.Грушевський [Грушевський М. Історія України-Руси.- К., 1995.- Т. VIII.- С. 117]. Саме релігійною причиною – переслідуванням православної віри були зумовлені “безперервні втікання нашого козацтва на схід”. Свідченням такого переслідування було і “втікання в Московію цілих великих православних монастирів”. Як доказ свого погляду владики наводив і слова Б.Хмельницького, котрий уже на самому початку повстання скрізь підкреслював, що він повстає для оборони Православної Віри проти всією Україною зненавидженої унії [Ларіон, митрополит. Українська церква за Богдана Хмельницького. 1647-1657.- Вінніпег, 1955.- С. 14].

Багато уваги у своїх творах І.Огієнко приділяє й оцінці результатів Берестейської унії. Зокрема, він негативно оцінює її політичні наслідки. За переконанням владики, саме унія призвела до кровопролитної національно-визвольної війни, вона штовхнула Україну до політичного об'єднання з Московією, Андрусівського договору 1667 р. - “найбільшої політичної трагедії України”, який територіально розділив український народ, приніс Україні “тяжкий занепад, Руїну і смерть самостійного життя її” [Ларіон, митрополит. Українська Церква за час Руїни (1657-1687).- Вінніпег, 1956. - С. 8].

Однак ще більш негативним наслідком Берестейської унії, на думку дослідника, стало те, що вона розхитувала самі підвалини української духовності. Він різко засуджує ті латинські нововведення

в обрядову практику, які здійснювала греко-католицька церква. Зокрема, його обурює відступлення від православної традиції у здійсненні таїнства причастя, запровадження з XVIII ст. запозичених з практики римо-католицизму урочистих богослужінь з відпущенням гріхів кожному, хто на нього прийде. Це, вказував він, “розклало легковірний український народ”.

Католицькі нововведення, на думку І.Огієнка, шкідливі ще й тому, що вони “були противні самому духові українського народу, як народу православного. Ламання Православної Віри й східніх обрядів цього народу ламало йому душу, і він міняв свій давній лицарський гарт княжих та козачих часів на ідеологію “послушного хлопа” [Іларіон митр. Фортеця Православія на Волині Свята Почаївська Лавра. Церковно-історична монографія.- С. 161].

Такі висловлювання митрополита Іларіона пояснюються тим, що український православний обряд він вважав невід’ємною складовою ментальності, психології нашого народу. Тому зі зміною обряду українець втрачає властиві тільки йому психологічні риси. Крім того, втрата українського православного обряду, що зберігає в собі багато стародавніх народних традицій, на думку мислителя, призведе до втрати внутрішньої побожності, котра ґрунтується на цих традиціях. Проте, слід відзначити, що ця критика була не досить об’єктивною, оскільки Українська Греко-Католицька Церква зберегла практично незмінним традиційний східний візантійсько-український обряд, спільний для обох Українських Церков.

Однак найбільш негативним наслідком Берестейської унії, на думку митрополита Іларіона, було те, що унія розбила духовну єдність українського народу. Берестейську унію Іларіон розглядав як найбільшу трагедію української історії, бо насильницьке запровадження унії, говорить мислитель, забило в Україні всі її сили і направило їх не на дійсного ворога, а брат на брата.

Міжконфесійні суперечки, що виникли в результаті Берестейської унії, розкололи націю за конфесійною ознакою, зробили її легкою здобиччю сусідніх держав та церков. Митрополит Іларіон вказував, що унія призвела до “повної втрати своєї інтелігенції, до повного збаламучення української національної ідеології... Це власне Берестейська унія вбила єдину провідну національну ідеологію України, вбила ідеологію соборну”, основою котрої, на думку митрополита, є віра [Іларіон, митрополит. Наслідки Берестейської унії в буденному житті народу // Віра й Культура.- Ч. 8(32).- Червень, 1956.- С. 4].

Слід зазначити, що не всі дослідники поділяють таку категоричну оцінку такого стану міжконфесійних стосунків, який став одним із наслідків запровадження унії. На нашу думку, мають рацію ті, хто звертає увагу й на інші його аспекти, зокрема, на те, що міжконфесійні суперечки відігравали й роль фактора, що сприяв збереженню українського етносу – саме конфесійна роздертність України на православ'я і греко-католицизм не дала можливості українцям повністю зросійщитися чи полонізуватися [Релігія в духовному житті українського народу.- К., 1994.- С. 48].

На думку митрополита Іларіона, Берестейська унія розбила єдність української культури. Було знищено, спалено багато цінних православних рукописних та друкованих книг, що знаходилися в православних церквах.

Митрополит визнавав відомий факт, що внаслідок релігійної боротьби утворилася велика полемічна література XVI-XVIII століть, однак він відкидав її трактування як позитивний вплив Берестейської унії на українську культуру. Він також відзначав негативні сторони полемічної літератури, вказуючи, наприклад, що кращі українські культурні сили були зосереджені на обороні православної віри, приділяючи мало уваги іншим ділянкам української культури. Негативне значення полемічної літератури на думку І.Огієнка полягає і в тому, що вона “викопала духовний Збрuch між братами ще з XVI віку, який з бігом часу все збільшувався і міцнів” [Іларіон, митрополит. Книга нашого буття на чужині.- С. 94].

І.Огієнко звинувачує Греко-Католицьку Церкву в тому, що вона стала знаряддям політики винародовлення українців, їхньої планомірної полонізації. Він нагадує, що під тиском тих заходів асиміляторського примусу, до яких вдавалась феодальна Польща, не лише значна частина українських знатних родів прийняла чужу мову і чужу віру, а й греко-католицькі душпастирі нерідко переходили на польську мову і навіть виголошували цією мовою свої проповіді. Особливо великі претензії в цьому плані у нього до ченців ордену василіан. Він вважає, що їхня освітня діяльність, навіть якщо вона велася українською мовою, служила меті полонізації. Так, він згадує історію Почаївської лаври, що протягом 1721-1831 років належала уніатам. Все, що видавали почаївські ченці-василіани, “чи то проповіді, чи Богослужбові книжки, чи катихизиси, чи курси Богословія, - усе це старанно повиправлюване на латинський копил, усе це переповнене чужим українському народові латинським духом, усе це ламало й нищило багатовікову українську церковну й

культурно-освітню традицію. Віра, освіта й культура України від такої праці тільки падала” [Іларіон митр. Фортеця Православія на Волині Свята Почаївська Лавра. Церковно-історична монографія.- С. 172].

Дослідник вважав, що “ця їхня “проста мова” впливала не з національної душі їхньої, - вона була польська й латинська, - а тільки як агітаційний засіб поширення унії” [Там само.- С. 171].

Отже, уніати, на думку І.Огієнка, у своїй прислужницькій заповзятості, нищили все надбання православної культури – палили православні рукописні та друковані книги, що знаходились у православних церквах, – і запроваджували те, що служило “агітації латинства”. І тому “пустували захоплені уніатами церкви, монастирі, школи при монастирях”, народ “під уніатами зовсім отемнів і про Віру мало що знав. Року 1839-го до Православія вернулися уніати, і вони були в найтемнішому стані”. І навпаки, стверджував вчений, на тих українських землях, де унії не було, або де вона була скасована внаслідок національно-визвольної війни Б.Хмельницького, “там український народ розвивався більш нормально, творячи свою власну українську культуру. І коли серед уніятів панувала ще єгипетська тьма, тоді православні українці творили високі культурні пам’ятки” [Там само.- С. 175].

Критичне ставлення митрополита Іларіона до Берестейської унії та створеної внаслідок неї Української Греко-Католицької Церкви насамперед пояснюється витлумаченням її як головної перешкоди у створенні незалежної Української Держави. Вважаючи Церкву та релігійну ідеологію основою української державності, І.Огієнко звинувачував Греко-католицьку церкву у тому, що вона поділила український народ за конфесійною ознакою, тим самим послабивши його. Внаслідок міжконфесійних суперечок в Україні руйнувалася національна свідомість, релігійно поділені українці мали небагато шансів створити свою державу. Тому саме унія, вказував вчений, призвела до приєднання України до Москви, що зумовило підпорядкування у 1686 р. Київської митрополії Московському патріархату та спричинило багато інших негативних явищ духовного життя.

Подібна зорієнтованість оцінки Огієнком УГКЦ пов’язана з тим, що він аналізував діяльність УГКЦ через призму своєї концепції національної церкви, в основі якої лежала ідея православ’я. Будучи все своє життя православним, І.Огієнко виступав за збереження і посилення ролі Української Православної Церкви в суспільному житті. Праці Огієнка доводять величезне значення Української Православної

Церкви в житті українського народу. Він справедливо підкреслював, що саме Київська митрополія тривалий час, перед її включенням до складу Московської Церкви, крім суто духовних функцій, виконувала роль інституції, що обороняла національні інтереси українського народу.

На підставі вищенаведених міркувань І.Огієнка можна було б зробити висновок, що перед нами – типові зразки православної апологетики, що їх автор – людина упереджена, необ'єктивна і позбавлена широти поглядів. Проте ті думки, які містяться в цитованих працях, розкривають гірку історичну правду – були й переслідування, і гоніння, і ворожнеча. Але це ще не вся правда, оскільки і гоніння, і переслідування, і ворожнеча виявлялись з обох сторін – і зі сторони захисників православ'я, і зі сторони прихильників церковної унії. Однак було б несправедливо по відношенню до І.Огієнка звинувачувати його на підставі вищенаведеного в тому, що він чогось не зрозумів, не побачив, не оцінив. Несправедливо тому, що в його творах ми знаходимо й інші міркування щодо унії.

І.Огієнко не постає якимсь ретроградом, прихильником конфесійного ізоляціонізму, що не розумів необхідності широкого діалогу з культурою католицького Заходу. „Україна ніколи не лякалась західної культури і західний вплив широкою річкою вільно котився до нас. Кращі люди наші часто їздили до закордонних університетів кінчати там своє виховання... За кордоном навчались наші письменники: Мілетій Смотрицький, Касіян Сакович, Петро Могила, Сільвестр Косов, Тарасій Земка, Інокентій Гізель, Феофан Прокопович і багато, багато інших”, - писав він [Огієнко І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу.- К., 1991.- С. 35]. Таким чином, І.Огієнко демонструє, що він є прихильником діалогу культур, але виступає противником культурної асиміляції, в якій використовується релігійний чинник.

Те, що декому може видатись непослідовністю, на самій справі є свідченням того, що І.Огієнко бачить історію Греко-Католицької Церкви не в статичності, а в динаміці, адже не можна сказати, що вона залишалась незмінною упродовж усіх сповнених драматичними подіями століть свого існування, так само як можна сказати, що в середовищі греко-католицького духовенства не було внутрішніх суперечностей. Отже, цілком правомірно, що, звинувачуючи декотрих діячів Греко-католицької церкви в тому, що вони виступили провідниками політики національно-релігійної асиміляції в роки панування на українських землях феодальної Польщі, він говорить і про

тих уніатських діячів, які за умов Австро-Угорщини стали виразниками і захисниками національних інтересів українського населення. Владика високо оцінює, зокрема, діяльність, Руської Трійці – греко-католицьких священників Маркіяна Шашкевича, Івана Вагилевича і Якова Головацького, які стали речниками ідей національно-культурного відродження на західноукраїнських землях у XIX ст. [Ларіон, архієпископ. Українська Церква й наша культура.- Холм, 1942.- С. 13]. Він відзначав позитивну роль Української Греко-Католицької Церкви у справі національного самоусвідомлення західних українців: “Не можна не рахуватися з тим, що греко-католицьке духовенство й громадянство в надзвичайно тяжких обставинах віками вели боротьбу за національну самостійність українського народу і виховали свій народ у такій національній свідомості, що нею наші брати-галичани освітлювали і освітлюють і наше громадянство” [Ляхоцький В. І.Огієнко і С.Петлюра (з невидрукованого) // Духовна і науково-педагогічна діяльність І.Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження.- К., 1997.- С. 78].

Разом з тим, те, що видається суперечливістю оцінок І.Огієнком Берестейської унії та її наслідків, є ще й виявом розвитку особистості самого дослідника; зміни ціннісних пріоритетів і навіть життєвих обставин. Так, скажімо, професор І.Огієнко, громадський діяч, член уряду УНР висловлює ліберальні думки, визнаючи, що Україна є поліконфесійною і захищає право кожного на власний вибір. У цей час для нього головним є національні пріоритети. В ім'я національної єдності він закликає відмовитись від релігійних суперечок. Однак після поразки УНР, перебуваючи в еміграції, обійнявши високий сан в ієрархії УАПЦ, владика виступає речником православ'я, вбачаючи в ньому ту ідейну основу, яка стане підмурівком відродження української нації і української держави.

Від часу, коли жив І.Огієнко, нас відділяє вже декілька десятиліть. Сучасна наука з історичної дистанції досліджує його життя, наукову творчість, церковну і політичну діяльність. Для одних він – ретроград і прихильник культурно-релігійного ізоляціонізму, для інших – апологет православ'я, а хтось схильний бачити у ньому людину, яка піднеслась над часом і політичною кон'юнктурою. Але те, що ця яскрава особистість привертає увагу сучасних дослідників, є фактом незаперечним, і це видається цілком правомірним: завдяки дослідженню його праць ми маємо можливість відтворити історію духовного життя України в усій її складності і неоднозначності, а отже й наблизитись до істини, яка ніколи не буває одновимірною.